

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2018
Декабрь

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

А.АКБАРОВ	
Ҳайнрих Ҳайненинг “Қарағай” шеъри ва унинг таржималари ҳақида	83
ТИЛШУНОСЛИК	
А.МАМАЖОНОВ, А.САМИНОВ	
Оксюморон – нутқда ғайриодатий бирикмалар ҳосил қилиш усулларида бири	88
М.РАСУЛОВА, И.ҚУЧҚАРОВ	
Инглиз ва ўзбек тиллари паремия ва фразеологик бирликларининг концептуал гендер таҳлили	91
Ҳ.ЗАКИРОВА	
Замахшарий ва унинг “Муқаддамат ул-адаб” асари талқини	94
ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	
Б.УМУРЗАҚОВА	
Хорижий тилларни ўқитишда ёшларда эстетик дунёқарашни шакллантиришнинг педагогик асослари	97
А.АБДУЛЛАЕВ, Н.АБДУЛЛАЖОНОВ	
Мамлакатимиз оммавий жисмоний маданияти ва оммавий спортнинг назарий асослари	100
ИЛМИЙ АХБОРОТ	
М.НАЗАРОВ	
Балиқларни тўйимли тирик озуқа билан боқиш сифатли балиқ етиштиришнинг истиқболли йўналишларидан бири сифатида	103
Ш.ЖУМАНИЯЗОВ	
Ўзбекистон тасвирий санъатида маҳобатли рангтасвир асарларнинг тарихий ва замонавий интеграцияси	105
А.АБДУХАЛИМОВ	
Мустақиллик йилларида Фарғона водийси қишлоқларида янги иш ўринларини яратиш ва аҳолини иш билан таъминлаш масалалари	109
И.М.АРЗИМАТОВА, М.ИСМОИЛОВА	
Шахс тарбиясида эстетик қадриятларнинг ўрни	112
А.ҚАМБАРОВ, М.НАЖМЕТДИНОВА	
Ёшларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришда мусиқий маданиятнинг роли	114
С.СОДИҚОВ	
Аҳоли ҳуқуқий маданиятини юксалтириш фуқаролик жамияти қуриш гарови	116
А.САБИРДИНОВ	
Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романига чизгилар	119
Д.ХУСЕНОВА	
Лев Толстой ҳикояларида шарқона мотивлар	121
В.ГИЁСОВА	
Эртанинг халқ оғзаки ижодиётида фольклор матнининг кўринишларидан бири сифатида	124
М.ШОКИРОВА	
“Спорт” семали бирликлар хусусида	127
А.АСИМОВ	
Ўқувчиларни масала тузишга ўргатишда инновацион ғоялардан фойдаланиш	129
Д.ҚАМБАРОВА	
Янги авлод ўқувчиларининг интеллектуал ва ижодий ривожланишининг давлат таълим сиёсати	133
Д.ЮЛДАШЕВА, Н.НАБИЕВА	
Болалар фольклорида “Бўри” зооморф метафорасининг антропоцентриқ таҳлили	135
М.ДИЛБАРЖОНОВА	
Тахаллус ва лақабларнинг қўлланилиши хусусида	138
И.ЮЛДАШЕВ, И.ПУЛАТОВ, Г.ЙУЛДАШЕВА	
Тасвирий санъат машғулоти орқали тушунча, тасаввурлар ҳосил қилишда кўргазмалилик принципнинг назарияси ва методикаси	140
Х.ШОДМОНОВ Ш.АКРАМОВ	
Қанд лавлагининг биологияси, етиштиришнинг ўзига хос хусусиятлари ва иқтисодий самарадорлиги	142
М.РАХИМОВ, Х.АБДУРАСУЛОВ	
Четдан келтирилган қорамол бузоқларини бўрдоқига боқишнинг жадал усули	145
БИБЛИОГРАФИЯ	
Библиография	147

БОЛАЛАР ФОЛЬКЛОРИДА “БЎРИ” ЗООМОРФ МЕТАФОРАСИНИНГ АНТРОПОЦЕНТРИК ТАҲЛИЛИ

Д.Юлдашева, Н.Набиева

Аннотация

Мақолада болалар фольклорида қўлланган “бўри” зооморф метафорасининг антропоцентрик таҳлили берилган.

Аннотация

В статье рассматривается антропоцентрический анализ зооморфной метафоры «волк» в детском фольклоре

Annotation

The article deals with the anthropocentric analysis of the “wolf” zoomorphic metaphor in children`s folklore.

Таянч сўз ва иборалар: болалар фольклори, “бўри” зооморф метафораси, антропоцентрик ёндашув

Ключевые слова и выражения: детский фольклор, зооморфическая метафора «волк», антропоцентрический подход.

Keywords and expressions: children`s folklore, “wolf” zoomorphic metaphor, anthropocentric approach.

Маълумки, бугунги кунда лисоний фаолият бажарувчиси бўлган шахс омилини ўрганиш, яъни антропоцентрик ёндашув тилшуносликнинг ривожланаётган соҳалари – психоллингвистика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик, прагматлингвистиканинг мустақил парадигмасига айланиб бормоқда.

Тадқиқотчиларнинг илмий изланишларида эътироф этилганидек, антропоцентрик парадигманинг марказида нутқий фаолият бажарувчи – нутқ тузувчи ва уни идрок этувчи тил соҳиби туради [1.64].

“Тил соҳиби” тушунчасига эса қуйидагича изоҳ берилади: а) муайян тилда нутқий фаолиятни амалга оширувчи, яъни нутқ тузиш ва уни идрок этиш қобилиятига эга бўлган шахс; б) тилдан мулоқот воситаси сифатида фойдаланувчи шахс, коммуникант; в) ўз миллатининг миллий-маданий, маънавий қадриятларини акс эттирувчи луғат таркибини эгаллаган, уни намоён этувчи шахс; муайян тил вакили сифатида баҳоланади. [2.6]

Бола билан мулоқот жараёнида тил соҳиби тил вакили бўлиб қолмасдан, балки бола шахсини ҳаётга тайёрлаш, унда ҳаётий муҳим масалаларни ҳал қилиш учун зарур бўлган, ахлоқий меъёр ва қадриятларни ўзлаштириш, бошқа инсонлар билан мулоқот қилиш, «Мен» образини қуриш билан боғлиқ фаолият усулларини шакллантиришга қаратилган мулоқот воситаларидан турли вазиятларда фойдалана билиш кўникмасини ривожлантириш каби вазифаларн бажаради. Бу эса ўзбек оилаларида ота-оналарнинг нутқида мазмуний

перцепцияга хос хусусиятларни когнитив-семантик, психоллингвистик ва лингвокультурологик нуқтаи назардан тадқиқ этишни талаб этади. Ота-онанинг тил соҳиби сифатида фарзанди билан мулоқотда фольклор намуналаридан фойдаланиши бола нутқида товуш идроки ва муҳитини бойитади, нутқни ривожлантиришга кўмаклашади, интонацион тинглаш қобилиятини, шеъринг матнда сўз жаранги ва оҳангдорлигига нисбатан сезгирликни ривожлантиради. Илк ёшдаги болалар билан ишлашда катталар нутқига алоҳида талаблар қўйилади, чунки уларнинг нутқи тақлид учун намуна бўлиб хизмат қилади. Болаларга айтиладиган овулма, эркалатмаларда бўталоқ, тойчоқ, кўзичоқ каби сўзларнинг қўлланилиши ҳам болаларни нафақат сўз идрокига, балки уларнинг атроф муҳитни англашига ёрдам беради. Д.Худойберганова зооморф метафора деб талқин этган бўталоқ, тойчоқ, кўзичоқ, қулун сўзларининг “бола”, “фарзанд” маъносида қўлланилиши, метафорик маънодаги ҳайвон ва паррандаларни билдирувчи сўзлар болада сўзга нисбатан сезгирликни ривожлантиради. Шунингдек, миллий реалияларни сақлаб қолишга хизмат қилади [3.9]. Д.Худойберганова миллий реалияларни муайян халқнинг ҳаёти, турмуши, маданияти, ижтимоий-тарихий тараққиёти учун характерли бўлган предметлар, ҳодисалар ва объектларни номловчи; бошқа халқлар учун унчалик таниш бўлмаган ёки бегона бўлган,

Д.Юлдашева – ФарДУ, филология фанлари номзоди.

Н.Набиева – ФарДУ филология факультети 2-босқич талабаси.

уларнинг тилларида аниқ муқобили бўлмаган, миллий колоритни ифодаловчи сўзлар ёки сўз бирикмалар сифатида баҳолайди. Бола унга айтилган овулма, эркалатмалар ёрдамида илк ҳаётий давридаёқ тушуниш, фаҳмлаш, идрок этиш, муҳокама қилиш, фикрлаш, ўйлаб топиш қувватига эга бўлади ва бу хусусиятлар боланинг ўсиб камолга ета бориши билан ривожланиб боради. Бола туғилган кунларининг илк давридан оқ она алласидан бахраманд бўлади. Улғайиб борган сари эртақлар оламга саёҳат қилади. Оламни англай бошлаши сўз бойлигини оширишга ҳамоҳанг тарзда алла, эртақларни тинглаши, мақол ва топишмоқларни ўрганиши, уларнинг мазмун-моҳиятини тушунишга ҳаракат қилади. Уларда эса халқнинг ҳаёти, турмуши, маданияти, ижтимоий-тарихий тараққиёти учун характерли бўлган предметлар, ҳодисалар ва объектларни номловчи; бошқа халқлар учун унчалик таниш бўлмаган ёки бегона бўлган, уларнинг тилларида аниқ муқобили бўлмаган, миллий колоритни ифодаловчи сўзлар ёки сўз бирикмалари учрайди.

Болалар фольклори ҳар бир халқ ўз тарихи, дунёқараши, ўзига хос мифологик тасаввурлар олами билан боғлиқ рамзлар тизимини ўрганишга, ўша халқнинг турмуш тарзи ва маънавий дунёсини яқиндан билиш имконини беради. Масалан, эртақ ва санамаларда қўлланилган бўри тимсоли ҳам нафақат ўзбек ва туркий халқлар, балки аксарият дунё халқлари ҳаёти ва фольклорида алоҳида аҳамият касб этади.

Кўринадики, халқ эртақлари, қўшиқ, ибора, мақол ва маталларда очкўз, ялқов, ўғри, зўравон, шафқатсиз, ваҳший кимсалар бўри тимсолида гавдаланади: *Сен бўрини аясанг, бўри сени талар; От ўлса, ит қутурар, эшак ўлса – бўри; Қўй қарғиши бўрига ўтмас; Бўрининг ўзи тўйса ҳам кўзи тўймас; Бўри қариса ҳам битта қўйга кучи етар* каби ўзбек халқ мақолларида ҳам бўри аллегорик восита сифатида салбий маъно кашф этади. Қўй ва бўри зидланишида мавқеи баланд, қўли узун кимсалар олдида бечораҳол одамларнинг ожизлиги намоён бўлади.

Бироқ туркий халқларнинг оғзаки ва ёзма адабиётида, тарихий манбаларида бўри аллегорик воситаси илк аждод руҳининг тимсоли, тотем ҳайвон сифатида ифодаланади.

“Бўри” зооморф метафораси алла матнида периферик семемаларни воқелантиради. Унда ҳар бир лексеманинг

фақат биргина периферик семемаси олиниб, бошқа лексемалар билан айнан шу семема орқали синонимик қаторни вужудга келтиради. Масалан, *бўри* лексемасида:

а) итсимонлар оиласига мансуб, тўрт оёқли, тез ҳид олиш каби семалар;

б) йиртқич ҳайвон семаси, тирик жонзотларни овлаш орқали озиқланиш семалари;

в) кучли, жисмонан бақувват каби семалар мавжуд бўлиб, лексеманинг семантик мундарижасини ташкил этади.

Алла матнида эса бўрининг фақат кучли семемаси биринчи ўринга чиқиб, тотемик эътиқод натижасида тотемик тушунчага боғланади.

Тотемик тушунча илк уруғчилик давридан пайдо бўлиб, у диний дунёқарашнинг шаклланиш даврига тўғри келади, уруғ ва қабилалар бирор ҳайвон, ўсимлик ёки предмет билан ўзининг қариндошлик иплари боғланиб турган деб ҳис этган. Бунинг натижасида тотем тушунчалар пайдо бўлган, яъни одамларнинг ҳайвонларга қаттиқ ишониш эътиқоди юзага келган. Тотем у ёки бу уруғнинг топинган ҳимоячиси ҳисобланган. Кўринадики, алла матнида оддий йиртқич-бўри эмас, балки муқаддаслаштирилган бўри ва унинг бақувватлиги таъкидланган, туркларнинг қадимий аждодлари бўрини муқаддас ҳайвон ҳисоблашган. Маълумотларга кўра, V-VI асрларда туркларда *бўри* ва *хон* сўзлари ўзаро маънодош тушунчаларни англатган. Шунинг учун қадимги туркларнинг байроқларида бўри тасвирланган рамзлар мавжуд бўлган. Ўзбекларда бўри чақалоқни асрайди, деб тушунилиб, чақалоқни бўри терисига ўраш ёки унинг озиқ тишини сақлаш удуми мавжуд. Баъзида тиш билан туғилган болаларни Бўрихон, Бўрибой, Бўринисо, Бўритош каби исмлар билан чақириш ҳали-хануз сақланиб келмоқда. Қадимдан бўрига сиғиниш, унга эътиқод қўйиш натижасида бўридаги улуғворлик семасига бўри зоонимининг кучли семаси қўшилиб, контекстуал-оқказионал маъно ҳосил қилинган: *“Чопинганим бўридай, алла, Бўриларнинг зўридай, алла. Йигит бўлар чироғим, алла, Ўзи эрнинг эридай, алла.”* Турк ва мўғулларда бўрига одамни барча бало-қазолардан, ёвуз кучлардан асровчи, касалликлардан ҳимоя этувчи ҳомий сифатида эътиқод қилинган. Негаки, бўри ер юзининг барча ҳудудларида яшашга мослашган кам турли ҳайвонлардан бири ҳисобланади. Шунингдек, бўрининг инсон

эътибори ва ҳурматиға, эътиқодига асос бўлган табиий хусусиятлари мавжуд. *Бўри боласини қўлга ўргатиб бўлмас; Бўри боласини бўркингда боқсанг ҳам турмас; Бўри бойлаганга кўнмас, ит – ҳайдаганга мақолларида бўрининг эркинликни хуш кўриши, уни қўлга ўргатиб бўлмаслиги назарда тутилган. Мақол вариантидаги бўрк қадимги туркий тилга хос сўз бўлиб, “бош кийим” маъносини билдиради. Халқимизда ўз муддатида туғилмаган, чала гўдаклар бўрка, телпакка солиб, авайлаб, ардоқлаб парваришланган. Бўри боласини бўркингда боқсанг ҳам турмас* мақолида бўри боласини эҳтиётлаб боқсанг ҳам эл бўлмайди, дейилмоқда. Бу орқали худбин, кишига вафо

қилмайдиган кимсалар назарда тутилган. Ўзбек халқига хос ишонч-эътиқодлардан бири халқ тасаввурида салбий ифода семасига эга бўлган воқеа-ҳодиса, нарс-предметларни, шунингдек, тотем ҳайвон номларини оғзаки ва ёзма нутқда ҳадеганда қўллавермасликдир. *Бўрини йўқласанг, қулоғи кўринади* мақоли аждодларимизнинг ирим-сиримларига бориб тақаладиган халқ оғзаки ижоди намуналаридан бири саналади.

Юқоридагилардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, болалар луғатини фольклор элементлари билан бойитиш болада ахлоқий меъёр ва қадриятларни ўзлаштиришга, бошқа инсонлар билан мулоқот қилиш, “Мен” образини қуришга ёрдам беради.

Адабиётлар:

1. Воркачев С.Т. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – М., 2001. – № 1.
2. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2012. – № 5.
3. Худойберганава Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Т., 2015.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор)